

Розділ: Психодіагностика

УДК 159.923.072

Фрайбурзький особистісний опитувальник FPI – перевірка валідності та локальна стандартизація

Луценко О. Л.

olena.lutsenko@karazin.ua

В статті висвітлюються результати перевірки валідності та локальної стандартизації багатомірного психометричного тесту – Фрайбурзького особистісного опитувальника – в умовах Східної України (Харківської області та м. Харкова). Проблемою дослідження є те, що даний інструмент був адаптований та стандартизований у Санкт-Петербурзі наприкінці ХХ століття на вибірці молодого віку. Метою дослідження було перевірити валідність та встановити локальні норми для тесту у сучасних умовах на вибірці середнього та старшого віку. Була проведена валідація за допомогою Копінг-тесту Р. Лазаруса, психофізіологічної перевірки з використанням аналізу варіабельності серцевого ритму, вікової та статеві диференціації. Стандартизація була проведена на вибірці з 335 осіб віком 30-63 років. За результатами дослідження була доведена валідність тесту та розраховані норми у шкалі стейнів.

Ключові слова: Фрайбурзький особистісний опитувальник, валідність, стандартизація, норми, психодіагностика

В статье освещаются результаты проверки валидности и локальной стандартизации многофакторного теста – Фрайбургского личностного опросника – в условиях Восточной Украины (Харьковской области и г. Харькова). Проблемой исследования состоит в том, что данный инструмент был адаптирован и стандартизирован в Санкт-Петербурге в конце ХХ века на выборке молодого возраста. Цель исследования – проверить валидность и установить локальные нормы для теста в современных условиях на выборке среднего и старшего возраста. Была проведена валидизация с помощью Копинг-теста Р. Лазаруса, психофизиологической проверки, анализа вариабельности сердечного ритма, возрастной и половой дифференциации. Стандартизация была выполнена на выборке из 335 лиц возрастом 30-63 года. По результатам исследования была доказана валидность теста и рассчитаны нормы в шкале стейнгов.

Ключевые слова: Фрайбургский личностный опросник, валидность, стандартизация, нормы, психодиагностика

The article highlights the results of checking the validity and local standardization of the multidimensional test – Freiburg Personality Inventory – in conditions of Eastern Ukraine (Kharkiv region and Kharkiv). The problem of the study is that this method has been adapted and standardized in St. Petersburg at the end of the twentieth century, on a sample of young adults. The purpose of the research is to check the validity and to find local norms for test in modern conditions on a sample of middle-aged and elderly people. Validation has been done by R. Lazarus Coping Test, psychophysiological method of heart rate variability analysis and age / sex differentiation. Standardization was conducted on a sample of 335 persons of 30-63 years old. The study proved the validity of the test. It was calculated the norms in stanine-scale.

Key words: Freiburg Personality Inventory, validity, standardization, norms, psychodiagnostics

Постановка проблеми

Фрайбурзький особистісний опитувальник (Freiburg Personality Inventory, FPI) є багатомісним особистісним опитувальником для обстеження дорослих. Його розробка почата Й. Фаренбергом, Х. Зелгом та Р. Гампелом в 1963 р. В Німеччині та у СРСР опублікований вперше у 1970 р. [4, 19]. Він призначений для діагностики станів та властивостей особистості, які мають першочергове значення для процесу соціальної адаптації та регуляції поведінки. Опитувальник містить висловлювання, які стосуються способів поведінки, емоційних станів, орієнтацій, відношення до життєвих труднощів і т. д. Існує 4 форми опитувальника (А, В, С, К). Форма В містить 114 тверджень, саме вона була адаптована в СРСР.

Тест є доступним для академічних та практичних психологів, оскільки він декілька разів публікувався [11-13]. Проблемою є те, що даний тест не був стандартизований в Україні, а також те, що його норми, які було зібрано у Санкт-Петербурзі, включають лише вибірку в кількості дещо більше 200 осіб віком від 16 до 30 років. Нормативи для осіб середнього віку (старше 30-ти років) відсутні, а ця вибірка часто є цільовою як в наукових дослідженнях, так і в практичній роботі психолога, наприклад, під час підбору кадрів, консультування тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Фрайбурзький особистісний опитувальник за властивостями та структурою подібний до ММРІ і частіше за все він використовується в німецькомовних та англійськомовних країнах. У 2010 році в Німеччині вийшло восьме видання тесту [19].

Тест розроблений за допомогою факторного аналізу. Форма В діагностує 12 факторів: I «Невротичність», II «Спонтанна агресивність», III «Депресивність», IV «Дратівливість», V «Товариськість», VI «Врівноваженість», VII «Реактивна агресивність», VIII «Стриманість/

Сором'язливість», IX «Відкритість», X «Екстраверсія», XI «Емоційна лабільність», XII «Маскулінність-фемінінність». Шкали опитувальника I–IX є базовими, а X–XII – похідними. Первинні оцінки за кожним фактором переводяться у стенографи. Отримані результати переносяться на графік, який наглядно демонструє представленість кожного з факторів [11–13].

Як пишуть Л. Ф. Бурлачук та С. М. Морозов [4], конструкція опитувальника відрізняється обдуманістю та ретельною поетапною перевіркою психометричних показників. Зокрема, вивчення валідності проводилося шляхом порівняння з іншими методиками, а саме з FPI (Особистісний опитувальник Екстра-інтроверсія та нейротизм) Г. Айзенка, ММРІ та опитувальником «I6-PF» Р. Кеттелла.

Перевагою даного тесту є наявність двох шкал агресивності, за допомогою яких можна окремо діагностувати два основних та якісно різних типу агресивності – спонтанної (проактивної) та реактивної (домінантності) агресивності [16].

Даний тест широко використовується у світі для досліджень у сфері психометрії, вікової психології, персонології, психосоматики та психопатології. Зокрема, за допомогою даного тесту перевіряється валідність нових тестів особистості, наприклад, Багатівісового опитувальника настрою [24]. У 12-річному дослідженні швейцарських військових, у яких з віком розвинулися шизофренічний, біполярний або уніполярний розлади та суїцидальна поведінка, у порівнянні зі здоровою вибіркою, у преморбіді були вищими лабільність та агресивність за FPI [22]. Шкала «Відкритість» тесту FPI використовувалася для дослідження симптомів пост-травматичного стресового розладу пожежних у Німеччині [25]. FPI використовувався у аналізі того, за допомогою яких особистісних рис можна прогнозувати фізичне та психологічне благополуччя у літньому віці [21].

В нашій країні даний тест дуже широко використовується для досліджень у сфері психосоматики, сексології, гендерної психології, психології здоров'я, праці, особистості (агресивності, толерантності, сором'язливості, емоційної стійкості тощо) [3, 8, 9, 15, 17].

Виходячи з проблеми дослідження та аналізу публікацій були сформульовані мета та завдання даної статті.

Метою емпіричного дослідження є рестандартизація тесту FPI в локальних умовах східної України.

Завданнями дослідження є:

1. Локальна перевірка валідності тесту FPI за допомогою кореляції з іншими тестами, психофізіологічного методу, статевої та вікової диференціації.

2. Збір та визначення локальних норм до тесту FPI на вибірці від 30 років та старше.

Процедура, методи і вибірка дослідження

До методів дослідження відносяться: 1) метод тестування, 2) психофізіологічний метод аналізу варіабельності серцевого ритму (ВСР), який відбиває стан регуляторних систем організму – симпатичної, парасимпатичної, гуморальної, стресу та загальної енергії [2, 20, 23], 3) методи валідації та стандартизації тестів. Статистичну обробку даних зроблено на ПК за допомогою програм MS Excel 2010 та STATISTICA 7.0.

Серед психометричних тестів були використані: сам тест FPI та Копінг-тест (Опитувальник Способів долаючої поведінки) Р. Лазаруса, С. Фолкман в адаптації Т.Л. Крюкової, Е.В. Куфтяк, М.С. Замишляєвої, додатково стандартизований в НДПНІ ім. В.М. Бехтерева під керівництвом Л.І. Вассермана [5].

Вибірка для дослідження валідності тесту FPI за психофізіологічною перевіркою та кореляцією з іншими тестами включила 30 осіб віком від 18 до 60 років різного соціального статусу, мешканців м. Харків (дослідження ВСР та копінг-стратегій).

Загальна кількість осіб для формування локальних норм для тесту FPI та перевірки валідності за статевою і віковою диференціацією склала 335 осіб, з яких 169 жінок, 166 чоловіків. Вікові категорії: 30–44 років – 217 осіб, 45–63 років – 118 осіб. За освітнім критерієм до вибірки увійшли 252 особи з вищою освітою, 41 особа з середньою спеціальною / технічною освітою та 42 особи з середньою освітою. За соціальним статусом у вибірці були представлені 42 особи, що не працюють, 37 приватних підприємців, 47 керівників, 169 службовців, 28 робочих та 12 військових. Усі респонденти були мешканцями м. Харкова та Харківської області. Збір даних, дослідження валідності та рестандартизація проводилися на базі Лабораторії психодіагностики факультету психології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна протягом 2010–2014рр.

Результати дослідження. Дослідження валідності тесту

Перевірка конструктивної (конвергентної) валідності тесту за допомогою психофізіологічних показників ВСР дозволила виявити такі прямі кореляційні зв'язки шкал тесту FPI: шкали «відкритості» з рівнем повільно-хвильової активності LF ($r=0.40$, $p=0.029$) та рівнем загальної енергії організму, адаптаційного резерву TP ($r=0.40$, $p=0.030$), шкали «екстраверсії» з рівнем високочастотної активності HF ($r=0.34$, $p=0.069$ – тенденція достовірного зв'язку), шкали «стриманість/сором'язливість» з індексом ваго-симпатичної взаємодії LF/HF ($r=0.36$, $p=0.054$ – тенденція достовірного зв'язку).

Такі кореляції можна логічно пояснити, що підтверджує валідність шкал тесту FPI. А саме, шкала «відкритість» свідчить про рівень самокритичності людини і вона пов'язана з рівнем LF, який відбиває рівень активації симпатико-адреналової системи. Це відповідає більш високому рівню психічної та фізіологічної напруженості та мобілізованості, який властивий самокритичним особам. Самокритичність може супроводжуватися низькою самооцінкою, тому цей процес викликає напру-

женість регуляційних систем організму. Також спостерігається кореляція між шкалою «відкритість» та показником TP (загальний показник нейрогуморальної регуляції організму). Але оскільки LF є складовою TP, то цей зв'язок є наслідком першої кореляції між «відкритістю» та LF.

Зв'язок між «екстраверсією» та високочастотною активністю HF можна пояснити за допомогою полівагальної теорії С. Порджа та інших психофізіологічних досліджень ВСП [7, 23]. З цих досліджень відомо, що низька вагусна активність (яку відбиває низький рівень HF) присутня у людей з мотиваційною втечі від соціальних контактів, тобто інтровертів, а за наявності високих HF людина демонструє соціально-включену поведінку, що характерно для екстравертів.

Також виявлені три зворотних зв'язки: між показником за шкалою стриманості/сором'язливості та HF ($r=-0.33$, $p=0.072$ – тенденція достовірного зв'язку), між показником за шкалою екстраверсії та індексом ваго-симпатичної взаємодії LF/HF ($r=-0.37$, $p=0.045$) та між показником за шкалою врівноваженості та рівнем утягнутості організму у стрес SI ($r=-0.36$, $p=0.048$). Всі ці кореляції підтверджують валідність шкал тесту FPI, оскільки сором'язливість супроводжується занепокоєнням, відстороненням від соціальних контактів, що відповідає зниженню HF, та, навпаки, екстраверсія і врівноваженість присутні за умов низького стресу та LF, тобто не в стані мобілізації, а в стані фізіологічної релаксації.

Всі вищезгадані кореляції отримані за допомогою методу Пірсона, оскільки дані ВСП та дані за FPI виміряні в інтервальному вимірювальній шкалі.

Кореляційні зв'язки з копінг-стратегіями теж підтверджують валідність Фрайбурзького опитувальника. Зокрема, виявлені прямі зв'язки між шкалою «стриманість/сором'язливість» та копінг-стратегією «самоконтроль» ($r=0.50$, $p=0.005$) та стратегією «уникнення» ($r=0.35$, $p=0.056$ – тенденція достовірного зв'язку), що цілком логічно, оскільки риса стриманості/сором'язливості конгруентна таким копінг-стратегіям: стримана людина повинна мати високий самоконтроль для можливості стримуватися, а властивість сором'язливості призводить до бажання уникання складних ситуацій. Шкала FPI «невротичність» також пов'язана з копінг-стратегією «уникнення» ($r=0.38$, $p=0.040$), шкала «депресивність» з копінг-стратегією «відповідальність» ($r=0.38$, $p=0.037$) та шкала «маскуліність» зі стратегією «конфронтація» ($r=0.54$, $p=0.002$). Дані кореляції також конгруентні та логічно пояснюються – невротична особистість намагається уникнути стресових ситуацій, оскільки відчуває власну вразливість та брак психічних ресурсів, депресивні особистості не запобігають відповідальності, їх депресивність (песимізм) є одним з наслідків взяття вини та відповідальності на себе та маскуліність включає в себе схильність до конкуренції та боротьби за статус, як переважно чоловічих стратегій.

Виявлені зворотні зв'язки між рисою «Дратівливість» та копінг-стратегіями «дистанціювання» ($r=-0.36$, $p=0.050$) і «планування рішень» ($r=-0.37$, $p=0.045$), а також рисою «товариськість» і копінг-стратегією «дистанціювання» ($r=-0.36$, $p=0.049$). Всі знайдені зв'язки між рисами особистості за FPI та копінг-стратегіями логічно поєднуються між собою та відповідають теоретичним описам таких особистісних властивостей в літературі [7, 18].

Останній кореляційний аналіз було виконано за методом Спірмена, тому що Копінг-тест базується на ранговій вимірювальній шкалі.

Було організовано перевірку валідності за віковою диференціацією (компонент конструктивної валідності) [4], для чого ми порівняли дві відносно різні вікові половини вибірки стандартизації: більш молодшу частину віком від 30 до 44 років (217 осіб) та частину більш похилого віку від 45 до 65 років (118 осіб). За допомогою критерію Колмогорова-Смірнова були виявлені достовірні розбіжності за шкалою FPI «товариськість», а саме, у більш молодих особистостей діагностується вища товариськість, комунікабельність (середнє 8,2) у порівнянні з більш літніми особами (середнє – 6,8; розбіжності достовірні на рівні $p<0,01$). Такі результати тесту відповідають теоретичним очікуванням та практичним спостереженням, що ця риса в молодості більш активізована [1, 14].

Для перевірки валідності тесту за статевою/гендерною диференціацією ми порівняли чоловічу (166 осіб) та жіночу частину вибірки (169 осіб) за критерієм Колмогорова-Смірнова. Отримані результати щодо більш високої невротичності жінок (середнє у жінок 7,1 та 6,1 – у чоловіків, $p<0,05$), більш високої стриманості/сором'язливості жінок (середнє у жінок 4,2 та 3,4 – у чоловіків, $p<0,05$), більш високої реактивної агресивності/домінантності у чоловіків (середнє у жінок 4,0 та 4,9 – у чоловіків, $p<0,01$) та більш високої маскуліності у чоловіків (середнє у жінок 7,0 та 8,3 – у чоловіків, $p<0,001$). Такі розбіжності є закономірними та підтверджуються дослідженнями в межах диференційної психології [6].

Формування норм тесту

У «сирих» балах за кожною шкалою можна отримати від 10 до 17 балів. У тесті FPI прийнята стандартна шкала стенонів. Тому ми зробили таблицю переводу «сирих» балів у стенони [4, 10] для кожної шкали тесту на нашій вибірці стандартизації – див. таблицю.

Таблиця. Перевід первинних оцінок в стандартні

Перв. оцінка	Стандартна оцінка за шкалами											
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
0	1	1	1	1	1	1	2	2	1	1	1	1
1	2	2	3	2	1	1	2	3	1	1	1	1

2	3	3	3	3	1	3	4	4	1	1	3	1
3	3	3	4	4	2	3	4	4	1	1	3	2
4	3	4	7	4	3	5	4	7	1	2	4	2
5	3	4	7	4	3	5	4	7	1	3	4	3
6	4	4	7	7	3	5	6	7	1	5	7	4
7	7	7	7	7	3	6	7	8	2	5	7	4
8	7	7	7	7	3	7	8	8	3	6	7	5
9	7	8	8	8	4	8	9	9	3	7	7	6
10	8	8	8	8	6	9	9	9	5	7	8	7
11	8	9	9	9	7	-	-	-	5	8	9	8
12	9	9	9	9	8	-	-	-	6	9	9	8
13	9	9	9	9	9	-	-	-	7	-	9	9
14	9	-	-	-	9	-	-	-	-	-	9	9
15	9	-	-	-	9	-	-	-	-	-	-	9
16	9	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
17	9	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

У шкалі стенайнів низькому рівню психологічної риси відповідають оцінки в діапазоні 1-3 бали, середньому рівню – 4-6 балів, високому рівню – 7-9 балів.

Висновки і перспективи подальших досліджень

Тест FPI в наших умовах показав дуже чітку валідність. Про можливість тесту діагностувати стани та властивості особистості, які мають першочергове значення для процесу соціальної адаптації та регуляції поведінки, свідчать логічні та достовірні кореляції шкал тесту з копінг-стратегіями. Психофізіологічна перевірка показала валідність більшості показників тесту, а саме їх відповідність функціональним станам організму. Перевірка за віковою та статеву диференціацією підтвердила погодженість результатів тесту з даними, відомими з вікової та диференційної психології.

Розраховані нормативні характеристики дозволяють оцінювати рівень виразності особистісних рис для зрілої та літньої вікових груп, а також інтерпретувати результати тесту в термінах порівняння даних окремого індивіда з даними групи стандартизації.

У перспективі плануються подальші дослідження з тестом FPI з використанням інших психодіагностичних методів та інших соціальних груп для збагачення відомостей про валідність і нормативну базу тесту.

Висловлення вдячності

У зборі даних нам допомагали студенти факультету психології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, за що ми їм щиро вдячні. Також виражаємо вдячність інженеру факультету психології О.В. Робуку за допомогу у створенні бази даних.

Література

1. Абрамова Г. С. Возрастная психология: Учебное пособие для студентов вузов / Г. С. Абрамова. – М.: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2000. – 624 с.
2. Баевский Р.М. Анализ variability сердечного ритма: история и философия, теория и практика / Р.М. Баевский // Клиническая информатика и телемедицина. – 2004. - №1. - С. 54-64.
3. Божук О.А. Особливості особистісних рис жінок із фізіологічним перебігом вагітності у світлі їх медико-психологічного супроводу / О.А. Божук // Медична психологія. – 2015. - №1. – С. 57-61.
4. Бурлачук Л. Ф. Словарь-справочник по психодиагностике / Л. Ф. Бурлачук, С. М. Морозов. – СПб.: Питер Ком, 1999. – 528 с.
5. Вассерман Л.И. Методика для психологической диагностики способов совладания / Л.И. Вассерман и др. – СПб.: НИПНИ им. Бехтерева, 2009. – 37 с.
6. Ильин Е. П. Дифференциальная психология мужчины и женщины / Е. П. Ильин. – СПб.: Питер, 2002. – 544 с.
7. Кемпинский А. Меланхолия. – Пер. с польского / А. Кемпинский. – СПб.: Наука, 2002. – 405 с.
8. Кононенко О.І. Взаємозв'язок між різними проявами перфекціонізму та особистісними чинниками особистості / О.І.Кононенко // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Психологічні науки. – 2015. – Вип. 3. – С. 38-42.
9. Кравчук С.Л. Особливості психологічних детермінант агресивних проявів особистості: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / С.Л. Кравчук. – Київ, – 2002. – 16 с.
10. Наследов А. Д. Математические методы психологического исследования. Анализ и интерпретация данных. Учебное пособие. 4-е издание, стереотип. / А. Д. Наследов. – СПб.: Речь, 2012. – 392 с.
11. Практикум по общей, экспериментальной и прикладной психологии / В. Д. Баллина, В. К. Гаيدا, В. К. Гербачевский и др. Под общей ред. А. А. Крылова, С. А. Маничева. – 2-е изд., доп. и перераб. – СПб.: Питер, 2006. – 560 с.

12. Практикум по общей и экспериментальной психологии / Под ред. А. А. Крылова. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1990. – 255 с.
13. Практикум по общей и экспериментальной психологии / Под ред. А. А. Крылова. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1987. – 255 с.
14. Психология развития / Сост. и общ. ред.: авторский коллектив сотрудников кафедры психологии развития и дифференциальной психологии СПбГУ. – СПб.: Питер, 2001. – 512 с.
15. Сергеева І.В. Особливості емоційної регуляції професійної діяльності вчителя в напружених ситуаціях: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / І.В. Сергеева. – Київ, – 2003. – 26 с.
16. Филиппова О.В. Генетико-популяционный анализ проактивной и реактивной агрессивности среди академической молодежи Восточной Украины / О.В. Филиппова, Е.Л. Луценко, Л.А. Атраментова // Вісник Харк. нац. ун-ту ім.В.Н.Каразіна. Серія: Біологія. – 2007. – Вип. 5, №768. – С. 88-92.
17. Фурман А.В. Генеза толерантності та перспективи українотворення (комплексний проект) / А.В. Фурман // Психологія і суспільство. – 2013. – №1. – С. 6-20.
18. Хьелл Л. Теории личности (Основные положения, исследования и применение) / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – СПб.: Питер Пресс, 1997. – 608 с.
19. Fahrenberg J. Das Freiburger Persoenlichkeitsinventar FPI-R. Handanweisung (Freiburg Personality Inventory Manual). 8th ed. / J. Fahrenberg, R. Hampel, H. Selg. – Goettingen: Hogrefe, 2010.
20. Kemp A. H. The relationship between mental and physical health: Insights from the study of heart rate variability / A. H. Kemp, D. S. Quintana // International Journal of Psychophysiology. – 2013. – <http://dx.doi.org/10.1016/j.jpsycho.2013.06.018>.
21. Perrig-Chiello P. Personality and health in middle age as predictors for well-being and health in old age / P. Perrig-Chiello et al. // European Journal of Aging. – 2009. – V. 6. – N. 1. – P. 27-37.
22. Personality and Psychopathology / Edited by C.R. Cloninger. – Arlington, VA, USA: American Psychiatric Press, Inc., 1999. – 544 p.
23. Porges S. W. The polyvagal theory: phylogenetic contributions to social behavior / S. W. Porges // Physiology & Behavior. – 2003. – N. 79. – P. 503-513.
24. Steyer R. Testtheoretische Analysen des Mehrdimensionalen Befindlichkeitsfragebogen (MDBF) / Theoretical analysis of a multidimensional mood questionnaire (MDBF) / Steyer R., Schwenkmezger P., Notz P., Eid M. // Diagnostica. – 1994. – Vol. 40(4). – P. 320-328.
25. Wagner D. Prevalence of Symptoms of Posttraumatic Stress Disorder in German Professional Firefighters / D. Wagner, Heinrichs, U. Ehlert // American Journal of Psychiatry. – 1998. – V. 155. – P. 1727-1732.

References

1. Abramova G. S. Vozrastnaya psihologiya: Uchebnoe posobie dlya studentov vuzov / G. S. Abramova. – М.: Akademicheskii proekt; Ekaterinburg: Delovaya kniga, 2000. – 624 s.
2. Baevskiy R.M. Analiz variabelnosti serdechnogo ritma: istoriya i filosofiya, teoriya i praktika / R.M. Baevskiy // Klinicheskaya informatika i telemeditsina. – 2004. – #1. – S. 54-64.
3. Bozhuk O.A. Osoblivosti osobistisnih ris zhInok Iz flzIologIchnim perebIgom vagItnostI u svItIi Yih mediko-psihologIchnogo suprovodu / O.A. Bozhuk // Medichna psihologIya. – 2015. – #1. – S. 57-61.
4. Burlachuk L. F. Slovar-spravochnik po psihodiagnostike / L. F. Burlachuk, S. M. Morozov. – SPb.: Piter Kom, 1999. – 528 s.
5. Vasserman L.I. Metodika dlya psihologicheskoy diagnostiki sposobov sovladaniya / L.I. Vasserman i dr. – SPb.: NIPNI im. Behtereva, 2009. – 37 s.
6. Ilin E. P. Differentsialnaya psihologiya muzhchiny i zhenschiny / E. P. Ilin. – SPb.: Piter, 2002. – 544 s.
7. Kempinskiy A. Melanholiya. – Per. s polskogo / A. Kempinskiy. – SPb.: Nauka, 2002. – 405 s.
8. Kononenko O.I. VzaEmozv'yazok mlzh rlnzimi proyavami perfektsIonIzmu ta osobistIsnimi chinnikami osobistostI / O.I.Kononenko // Naukoviy vIsnik Hersonskogo derzhavnogo unIversitetu. SerIya PsihologIchnI nauki. – 2015. – Vip. 3. – S. 38-42.
9. Kravchuk S.L. Osoblivosti psihologIchnih deternInant agresivnih proyavIv osobistostI: avtoref. dis. na zdobuttya nauk. stupenya kand. psihol. nauk: spets. 19.00.01 «Zagalna psihologIya, IstorIya psihologIyi» / S.L. Kravchuk. – KiYiv, – 2002. – 16 s.
10. Nasledov A. D. Matematicheskie metody psihologicheskogo issledovaniya. Analiz i interpretatsiya dannyih. Uchebnoe posobie. 4-e izdanie, stereotip. / A. D. Nasledov. – SPb.: Rech, 2012. – 392 s.
11. Praktikum po obschey, eksperimentalnoy i prikladnoy psihologii / V. D. Balina, V. K. Gayda, V. K. Gerbachevskiy i dr. Pod obschey red. A. A. Kryilova, S. A. Manicheva. – 2-e izd., dop. i pererab. – SPb.: Piter, 2006. – 560 s.
12. Praktikum po obschey i eksperimentalnoy psihologii / Pod red. A. A. Kryilova. – L.: Izd-vo Leningr. un-ta, 1990. – 255 s.
13. Praktikum po obschey i eksperimentalnoy psihologii / Pod red. A. A. Kryilova. – L.: Izd-vo Leningr. un-ta, 1987. – 255 s.
14. Psihologiya razvitiya / Sost. i obsch. red.: avtorskiy kollektiv sotrudnikov kafedryi psihologii razvitiya i differentsialnoy psihologii SPbGU. – SPb.: Piter, 2001. – 512 s.
15. SergEEva I.V. Osoblivosti emotsIynoYi regulyatsIyi profesIynoYi dIyalnostI vchitelya v napru-

zhenih situatsiyah: avtoref. dis. na zdobuttya nauk. stupenya kand.. psihol. nauk: spets. 19.00.07 «Pedagogichna ta vlikova psihologiya» / I.V. Sergeeva. – Kyiv, – 2003. – 26 s.

16. Filiptsova O.V. Genetiko-populyatsionnyy analiz proaktivnoy i reaktivnoy agressivnosti sredi akademicheskoy molodezhi Vostochnoy Ukrainyi / O.V. Filiptsova, E.L. Lutsenko, L.A. Atramentova // *Visnik Hark. nats. un-tu Im.V.N.Karazina. Seriya: Biologiya.* – 2007. – Vip. 5, #768. – S. 88-92.

17. Furman A.V. Geneza tolerantnosti ta perspektivi ukraYinotvorenniya (kompleksniy proekt) / A.V. Furman // *Psihologiya i suspilstvo.* – 2013. – #1. – S. 6-20.

18. Hell L. Teorii lichnosti (Osnovnyie polozheniya, issledovaniya i primenenie) / L. Hell, D. Zigler. – SPb.: Piter Press, 1997. – 608 s.

19. Fahrenberg J. Das Freiburger Persoenlichkeitsinventar FPI-R. Handanweisung (Freiburg Personality Inventory Manual). 8th ed. / J. Fahrenberg, R. Hampel, H. Selg. – Goettingen: Hogrefe, 2010.

20. Kemp A. H. The relationship between mental and physical health: Insights from the study of heart rate variability / A. H. Kemp, D. S. Quintana // *International Journal of Psychophysiology.* – 2013. – <http://dx.doi.org/10.1016/j.jpsycho.2013.06.018>.

21. Perrig-Chiello P. Personality and health in middle age as predictors for well-being and health in old age / P. Perrig-Chiello et al. // *European Journal of Aging.* – 2009. – V. 6. – N. 1. – P. 27-37.

22. Personality and Psychopathology / Edited by C.R. Cloninger. – Arlington, VA, USA: American Psychiatric Press, Inc., 1999. – 544 p.

23. Porges S. W. The polyvagal theory: phylogenetic contributions to social behavior / S. W. Porges // *Physiology & Behavior.* – 2003. – N. 79. – P. 503-513.

24. Steyer R. Testtheoretische Analysen des Mehrdimensionalen Befindlichkeitsfragebogen (MDBF) / Theoretical analysis of a multidimensional mood questionnaire (MDBF) / Steyer R., Schwenkmezger P., Notz P., Eid M. // *Diagnostica.* – 1994. – Vol. 40(4). – P. 320-328.

25. Wagner D. Prevalence of Symptoms of Posttraumatic Stress Disorder in German Professional Firefighters / D. Wagner, Heinrichs, U. Ehlert // *American Journal of Psychiatry.* – 1998. – V. 155. – P. 1727-1732.